

*Г.В. Степаненко
(м. Київ)*

ЖІНОЧІ ДУХОВНІ ШКОЛИ В УКРАЇНІ У XIX – на початку XX ст.: ШЛЯХ ВІД ЕЛЕМЕНТАРНОЇ ДО ФАХОВОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ

У першій половині XIX ст. в Російській імперії (і зокрема в українських губерніях) практично не існувало навчальних закладів для дочок церковно- і священнослужителів. Винятком були школи при деяких жіночих монастирях, які швидко і по-верхово надавали елементарних знань невеличкій кількості учениць. Найбільш заможні, освічені та прогресивні представники духовенства давали своїм дочкам освіту у приватних пансіонах, де навчалися також діти інших привілейованих соціальних груп. Подібні школи здійснювали виховання у релігійному дусі, а також навчали вести домашнє господарство (рукоділья, шиття, приготування їжі тощо). Стосовно ж загальноосвітніх знань, то вони обмежувалися елементарними навичками письма і читання.

Вже з 18 ст. духовенство спочатку малоросійських, а з 19 ст. і правобережних єпархій було позбавлене права на приватну земельну власність – в цих умовах єдиним засобом матеріально забезпечити своїх нащадків стає наслідування причтових посад, яке поступово набуло легалізованої практики. Таким чином парафіяльні служителі намагалися влаштувати також і своїх дочок – одна з них могла наслідувати місце свого старого або покійного батька для майбутнього чоловіка¹. Якщо в родині не було дочки, то місце переходило до найближчої незаміжньої родички. Для такої „закріпленої нареченої” або „нареченої з місцем” терміново підшукували чоловіка, і родина в такий спосіб могла зберегти своє майно, і дівчина могла вважати свою долю більш менш влаштованою.

Проте так щастило порівняно небагатьом – традиція закріплювала економічні переваги лише за одною обраницею. У великих родинах священно і церковнослужителів залишалося багато дівчат – „наречених без місць”, чиє майбутнє виглядало дуже непривабливо: їх необхідно було забезпечити приданим (доволі складне завдання для представника духовного стану), щоб видати заміж за церковнослужителя або за якого-небудь дрібного чиновника – браки із селянами вважалися нерівними. Різно скорочувалися шанси на більш-менш улаштоване життя також у сиріт або тих спадкоємиць, батьки яких усувалися від служби за порушення церковних уставів. Таким чином, в кожній єпархії завжди залишалося багато „наречених без місць”, долю яких приходилося влаштовувати місцевому духовенству на чолі з архієреями, що, за визнанням останніх, складало велику проблему і постійний клопіт, адже пристойної державної соціальної програми щодо цієї категорії осіб в той час не існувало. Невлаштовані гідним чином дівчата із духовного стану перетворювалися на селянок, жебрачок, найманок.

З часом духовенство із життєвих міркувань почало замислюватися про користь освіти для своїх дочок, яка давала їм можливість істотно підвищити свій статус у суспільстві та, у разі необхідності, забезпечувати своє існування власною працею. Так, наприклад, у рапорті, поданому в 1847 р. митрополиту Київському і Галицькому Філарету одним з благочинних Васильківського повіту Київської єпархії, йдеться, що відсутність можливості отримання освіти дочками священно- і церковнослужителів, особливо сиротами, призводить до того, що вони нічим не відрізняються від простого люду, не опікуються своїм духовним званням, одружуються з селянськими парубками і самі стають простолюдинками. Тому духовенство вказаного

округу просить дозволу на відкриття за власні кошти “училища для навчання дітей духовного звання жіночої статі письму та різному рукоділлю”². До рапорту додавався і проект улаштування подібного училища. Цікаво, що за цим проектом до училища повинні були вступати *обов’язково всі* дочки духовенства округу.

Прагнення надати освіту дівчатам духовного стану в пореформений період набуло вигляд реальної життєпридатної програми. По-перше стало складніше завдяки матримоніальним заходам залишити причетницьку посаду в родині – інформація про вакансії почала потрапляти в духовну консисторію, і чиновники, за домовленістю з іншими кандидатами й за певну винагороду, могли повести справу так, що парафія, особливо дохідна, передавалася в нові руки. З іншого боку, наприкінці 50-х років погляд на освіту жінки як на зайву розкіш, потрібну лише жінкам вищих верств, завдяки опікуванню багатьох освічених діячів, а також за велінням самого життя, мало-помалу поступався місцем іншому поглядові, котрий визнавав необхідність для жінки незалежно від її походження самої широкої освіти.

Таким чином, тогочасні реалії існування православного білого духовенства і суспільна думка підштовхнули до нагальних дій уряд, а, відповідно, і Св. Синод. Останній розпочав розглядати можливості для створення жіночих училищ для дітей духовенства, особливо сиріт. Спочатку для цього звернулися до монастирів³. Особливо відзначився у справі організації жіночої освіти Лебединський монастир Чигиринського повіту Київської єпархії. Проте монастирі не могли вирішити відповідні освітні проблеми.

Саме тоді вирішення цього питання було покладено на єпархіальне духовенство, яке, власне, і було найбільш зацікавленим в цій справі. В той час з’явився і прецедент створення подібного училища – Велика княжна Ольга Миколаївна (пізніше королева Віртембергська) заснувала у 1843 р., здебільшого на свої кошти, Царськосельське зразкове училище для дівчат духовного звання.

Першим до створення такого училища на теренах України стало духовенство Харківської єпархії, започаткувавши у 1845 р. Харківське училище дівчат духовного звання та упорядкувавши його на зразок Царськосельського училища. Через 10 років у ньому навчалася 93 дівчинки, працювало 2 наставниці і 3 викладачів⁴.

В той же час активно взялася до організації училищ для дочок духовенства Київська єпархія на чолі з Київським та Галицьким митрополитом Арсенієм. Спочатку була зібрана інформація про всіх дівчаток єпархії духовного звання віком від 10 до 12 років, які можуть і бажають пройти 6-ти річний курс навчання. Причому, бідні і сироти – безкоштовно, останні – за відповідну платню. Дізнавшись про таке, на ім’я митрополита вже з січня 1861 р. духовенство різних місць єпархії почало надсилати “слізні” прохання щодо прийняття їхніх дочок в неіснуюче ще училище. Отже, бажаних виявилось більше, ніж достатньо, проте головною перешкодою для відкриття училища, як завжди, був пошук необхідних коштів.

Джерело утримання подібних навчальних закладів запропонував Київський митрополит Арсеній: єпархіальне духовенство має щороку відраховувати 2% своєї платні, що повинно було дати училищу в цілому щорічно більше 4 тис. крб. До пожертвування були залучені також монастирі і церкви Київської єпархії⁵ та деякі світські особи. З часом так почали діяти й інші єпархії, духовенство і монастирі котрих в такий спосіб зобов’язувалися виділяти кошти на утримання своїх жіночих духовних училищ. Активну участь у справі збирання коштів та створенні училищ брали окремі церковні діячі. Наприклад, протоієрей В.Гречулевич, який зібрав з духовенства Подільської єпархії 12 тис. крб. на відкриття у 1864 р. у м. Тульчині жіночого духовного училища⁶. Або прот. І.Скворцов – професор Київської духовної академії, доктор богослов’я, досвідчений працівник духовно-училищної справи, якого було обрано головним розпорядником передбачуваного училища, на користь якого він

особисто переказав свою плагню за ступінь доктора богослов'я у розмірі 143 крб. довічно⁷.

Отже з початку 60-х років в українських єпархіях серед перших у Російській імперії почали відкриватися елементарні жіночі духовні училища – у Харкові, Києві, Кам'янці-Подільському, Катеринославі, Тульчині, Чернігові, – які поділялися на закриті жіночі училища духовного відомства та напівзакриті єпархіальні жіночі училища.

13 жовтня 1868 р. було затверджено загальний Статут для подібних училищ і вони офіційно почали називатися єпархіальними жіночими училищами. Згідно Статуту, всі вже існуючі у єпархіях жіночі духовні училища поступово перетворилися на однотипні єпархіальні жіночі училища з однаковими навчальними програмами, приблизно однаковим, 6 або 3 класним курсом, з однаковим штатом викладачів та однаковими для всіх училищ штатними окладами. Ті жіночі духовні училища, які духовенство не в змозі буде облаштувати за новим чинним зразком, мали можливість продовжувати своє існування, але як приватні пансіони без користування правами працівників та випускниць єпархіальних жіночих училищ⁸. Подальша доля більшості учениць була визначеною: вони ставали дружинами випускників духовних семінарій – майбутніх парафіяльних священників⁹ або, до заміжжя, шукали собі роботу домашньої, родинної чи сільської вчительки.

Загально визнаним є те, що жінка – то основа родинного життя, і тому переконання, котрі придбає жінка у навчальному закладі, будуть, безумовно, впливати на світогляд членів її родини. Зважаючи на те, що випускниці жіночих духовних навчальних закладів згодом стануть дружинами парафіяльних священників, їхня освіта в дусі “православ'я, самодержав'я і народності” була визнана вельми слушною. З іншого боку, православні парафії Подільської та Волинської єпархій були гірше забезпечені матеріально, ніж парафії інших єпархій в Україні. З огляду на це, уряд прийняв рішення про відкриття там жіночих духовних училищ на державний кошт. Тому на початку 60-х років було започатковано Подільське і Волинське жіночі училища духовного відомства, які знаходилися під височайшим заступництвом імператриці і утримувалися повністю за рахунок духовно-навчального капіталу Св. Синоду. В той же час, під своє височайше заступництво імператриця взяла й Київське жіноче училище духовного відомства.

Прийняття під височайше заступництво – це та особлива відзнака, завдяки якій в імперії визначився відмінний від інших тип духовних жіночих навчальних закладів – жіночі училища духовного відомства.

Таким чином, на 1889/90 навчальні роки в українських губерніях працювало 10 жіночих духовних училищ, а в 1910 р. їх було вже 15. Серед них можна визначити два типи: єпархіальні жіночі училища: Волинське (Віталієвське), Катеринославське, Маріупольське, Харківське, Одеське, I-е Чернігівське, II-е Чернігівське, Полтавське, Лубенське, Тульчинське, Таврійське, а також жіночі училища духовного відомства: Подільське, Волинське, I-е і II-е Київські*.

* 11 листопада 1892 р. за Наказом Св. Синоду для I-го і II-го Київських жіночих училищ духовного відомства, які фактично утворилися після розподілу основного училища, було створено особливі умови щодо їх подальшого життя і діяльності, умови, що перетворили їх на навчальні заклади якогось особливого зразку порівняно з іншими духовно-навчальнимикладами імперії. Насправді, маючи назву жіночих училищ духовного відомства, вони, щодо організації навчального процесу, управління та господарювання, жили за статутом єпархіальних жіночих училищ. Крім того, подібно до єпархіальних училищ, вони повинні були існувати виключно за рахунок місцевих коштів, а не Св.Синоду, який фінансував інші жіночі училища духовного відомства. Однак, ці училища не можна було назвати також й єпархіальними, бо вони перебували під височайшим покровительством, службовці цих училищ мали право на Маріїнські відзнаки, п'ятирічні надбавки до жалування (між іншим за рахунок місцевих єпархіальних коштів) і т.д.

Різниця між двома типами училищ полягала лише у їх зовнішньому адміністративному устрої та фінансуванні. Керівництво жіночих училищ духовного відомства формально здійснювала імператриця, а реально вони підпорядковувалися Св. Синодові та частково єпархіальному преосвященному. Гроші на утримання училищ виділялися із спеціальних коштів Св. Синоду (за винятком Київського жіночого училища духовного відомства, котре стовідсотково існувало за рахунок єпархіального духовенства), Господарче управління якого затверджувало щорічно подані училищами кошториси майбутніх витрат. До 1872 р. Св. Синод контролював надходження та витрати, проте згодом цей звіт почали надсилати до єпархіальних Ревізійних комітетів, створених у кожній єпархії.

Керівництво єпархіальними жіночими училищами здійснювалося дещо інакше: ними повністю керували єпархіальні архієреї і все духовенство єпархії через з'їзди духовенства. З приводу найважливіших питань єпархіальний преосвящений звертався до Св. Синоду. Треба також додати, що добробут єпархіальних жіночих училищ практично повністю залежав від ставлення до нього, та й, власне, до духовної освіти взагалі, єпархіального архієрея. Так, наприклад, при архієпископі Катеринославському Платоні виникло і поступово розвивалося місцеве єпархіальне жіноче училище. Однак після призначення на Катеринославську кафедру іншого преосвященного, який погано ставився до училища, останнє почало занепадати. Захистив училище від руйнації знову ж таки новий Катеринославський архієпископ Феодосій¹⁰.

Необхідно вказати й на те величезне значення для єпархіальних жіночих училищ єпархіальних з'їздів духовенства. Утримуючи училище виключно на свої кошти, духовенство через з'їзди намагалося бути в ньому повноправним господарем. Тому саме на з'їзді духовенства єпархій обиралися члени Ради училищ від духовенства, виділялися кошти на потреби училищ та обговорювалися проблеми пошуку необхідних засобів для їх утримання.

Слід зауважити, що духовенство єпархій не завжди старанно виконувало свої зобов'язання щодо фінансування жіночих духовних училищ. Час від часу оприлюднювались навіть списки священнослужителів-боржників. З'їзди духовенства не завжди також демонстрували власну реальну матеріальну підтримку. Так, наприклад, постановою з'їзду духовенства Київської єпархії, що відбувся з 15 по 20 січня 1890 р., на якому обговорювалося, крім інших, питання щодо пенсій та п'ятирічних надбавок службовцям жіночого духовного училища, була, безперечно, благодійною для останнього, однак чітко невизначеною. Абсолютно ігноруючи питання стосовно виплати службовцям п'ятирічних надбавок, з'їзд з огляду на те, що протягом 28 років існування училища потреби у пенсіях начебто жодного разу не виникало, ухвалив: "якщо у майбутньому виникне в цьому потреба, то вона буде задоволена рішенням майбутніх з'їздів за рахунок місцевих коштів єпархії"¹¹. Очевидним є те, що з'їзд духовенства, визнаючи взагалі справедливність виплати пенсій службовцям з грошового фонду єпархії, не вважав все ж таки за можливе ухвалити рішення, яке б назавжди розв'язало це нагальне питання.

Стосовно внутрішнього адміністративного устрою, змісту навчальних програм, напрямку виховного процесу обидва типи училищ істотно не відрізнялися.

Внутрішнє управління в жіночих духовних училищах здійснювалося спеціально створеною Радою училища (або Правлінням). До складу Ради входили: головний розпорядник училища (або голова Правління), який обирався серед священнослужителів, що мали академічний ступінь та педагогічний досвід; начальниця училища також повинна була мати достатню освіту; два старших викладача училища, що мали, як правило, духовний сан¹². Крім того, до Правління єпархіальних жіночих училищ належали 2-3 представники від духовенства єпархії для здійснення контролю за

діяльністю училища. Вони обиралися кожні три роки.

Верховенство між начальницею училища та його розпорядником не було визначеним, тому це призводило до суперечок між ними. Найчастіше училищем керував той, чий організаторські здібності були очевидними. Як правило, це був розпорядник, а начальниця відповідала за виховний процес та господарську частину¹³.

Спочатку жодне училище не мало свого приміщення. На кінець 1870-х років спеціальні приміщення для жіночих духовних училищ було збудовано або придбано. Однак через нестачу коштів не всі мали змогу відразу отримати приміщення, яке б повністю задовольняло його потреби. Результатом таких обставин щодо приміщень стало те, що ці навчальні заклади змушені були відмовляти багатьом дочкам духовенства, які хотіли б навчатися. Так, Київське жіноче училище духовного відомства у 1870 р. відмовило 50 бажаючим, у 1871 р. – 47, у 1876 р. – 80, у 1877 р. – 75 дівчатам; а до Волинського жіночого училища духовного відомства з 1864 по 1884 рр. подано 1384 прохання про вступ, однак задоволено всього 306, тобто лише 23% бажаючих навчатися в училищі¹⁴. В той же час потреба в освіті дочок духовенства дедалі зростала, що значно збільшувало кількість абітурієнток. Це, в свою чергу, вимагало постійного розширення приміщень училищ, тобто останні майже весь час знаходилися у стадії перебудови або ремонту¹⁵.

Так, наприклад, реконструкція споруди Волинського жіночого училища дівчат духовного відомства тривала з 1882 до 1893 рр. та й потому частково продовжувалась. Кошти на цю перебудову 25 тис. крб. після неодноразових прохань були надані Св. Синодом у 1880 р., а в 1882 р. місцевий єпархіальний з'їзд духовенства оголосив про початок пожертвувань, аби довести виділену суму до необхідної, проте такі пожертвування збиралися надзвичайно повільно. Через те перебудову училища було розпочато без наявності достатніх коштів, що призвело до утворення довгобуду, який так і не було завершено. Отож, на 1894 рік приміщення училища виглядало досить непривабливо: в ньому могло розміститися не більше 230 вихованок, в той час як за штатом повинно бути 270. В одній спальній кімнаті проживало близько 90 учениць; існували класи, де водночас навчалось 37-38 чоловік, і між лавами залишався лише вузький прохід. Їдальня училища була настільки малою, що в ній годі й було розминутися; погано влаштовано умивальник, гардеробної практично не існувало; всі приміщення погано провітрювалися¹⁶. У 1904/05 навч. році перебудова училища все ще тривала: фасадові надано пристойного вигляду, а також зроблено ремонт зсередини переданого училищу у 1902 р. колишнього семінарського будинку, досить просторого, але знову ж таки занедбаного¹⁷.

Таким чином, можна зробити висновок, що проблема приміщень для жіночих духовних училищ постійно залишалася нагальною. Занедбаність і тіснота будинків училищ були однією з головних причин, через яку освіта для багатьох стала неможливою. Додамо, що духовенство кожної єпархії постійно, хоча й поступово, але знаходило певну кількість коштів для вирішення цієї проблеми. Участь же Св. Синоду в цій справі обмежувалася тимчасовими незначними приватними пожертвуваннями та наданням у позичку деяким єпархіям потрібних грошей на будівництво приміщень училищ.

Стосовно загальної кількості дівчат, які навчалися у жіночих духовних училищах, треба сказати, що вона поступово зростала. Наприклад, на час відкриття Київського училища до нього було зараховано тільки 30 дівчаток, до Катеринославського – 40, до Тульчинського – 10¹⁸. А в 1866 р. у Подільському жіночому училищі духовного відомства їх навчалось 60, у Волинському – 28, у Київському – 126¹⁹. У 1884 році кількість вихованок Волинського училища збільшилася до 270 чол., а Київського – до 300²⁰. Стосовно єпархіальних жіночих училищ, то кількість тамтешніх учениць теж поступово зростала, і на кінець 1880-х років у кожному такому

училищі навчалося не менше 200 чол.²¹

Отже, 1977 дівчаток мали змогу у 1889/90 навч. році отримати освіту в єпархіальному жіночому училищі. Як зазначалося вище, зростання кількості учениць стало можливим, перш за все, завдяки поліпшенню та розширенню приміщень училищ, а фактично завдяки збільшенню матеріальної підтримки з боку єпархіального духовенства. Проте статистика того часу свідчить, що такої кількості учениць у подібних навчальних закладах було замало для тогочасного суспільства²². Тому, й не дивно, що кількість учениць у жіночих духовних навчальних закладах продовжувала зростати аж до 1917 р. Так, вже на 1904/05 навч. рік загальна кількість учениць тільки єпархіальних жіночих училищ складала 3297 чол., що більше ніж вдвічі перевищувало подібні показники за 1889/90 навч. р.

До жіночих духовних училищ приймалися в основному діти духовенства. Частина з них приймалася на казенне утримання, частина – оплачувала навчання²³. Зростання кількості казенних учениць відбувалося дуже повільно. Причому більша їх кількість спостерігається в жіночих училищах духовного відомства, де казенні оклади виплачував Св. Синод. Що ж стосується єпархіальних жіночих училищ, що були на утриманні, як відомо, виключно місцевого духовенства, то в них зростання кількості казенних і напівказенних учениць хоча й мало місце, проте залишалося незначним: на 1904/5 навч. р. лише третина частина учениць єпархіальних жіночих училищ мала змогу користуватися казенним або напівказенним утриманням, хоча бажаяючи користуватися такими привілеями було значно більше²⁴.

У жіночих духовних училищах навчалися також діти священно- і церковнослужителів інших єпархій та світського походження. Звичайно, кількість вступаючих дітей не духовного стану суворо контролювалася і завжди була значно меншою. Так, наприклад, в 1904/05 навч. році з 3297 учениць, що навчалися у жіночих єпархіальних училищах, 3033 дівчинки були дочками священно- і церковнослужителів²⁵.

З метою збільшення коштів на утримання училищ їх керівництво постійно підвищувало плату за навчання своєкоштным вихованкам (яка до початку ХХ ст. становила вже приблизно 100 крб. на рік), на що духовенство єпархії, як правило, реагувало позитивно, розуміючи необхідність процвітання подібного навчального закладу у своїй єпархії. Плата за навчання світських дівчат, та учениць з інших єпархій була, звісна річ, більшою²⁶.

Типовою ознакою для дівчат, які вступали до жіночих духовних училищ, була низька підготовка або й суцільна неписьменність. Спочатку вступних іспитів до училища не було. Дітей приймали до училища, керуючись лише сімейним станом прохача, інколи – його особистими заслугами, і, нарешті, порядком подачі прохання про прийом. Проте досвід показав, що такі правила прийому негативно впливають на успіх занять, бо у першому класі завжди існувала група вихованок зовсім не підготовлених до навчання в училищі, а тому з ними треба було працювати досить ретельно. Таким чином низький рівень знань абітурієнтів спричинив створення у жіночих духовних училищах підготовчих класів та запровадження вступних іспитів²⁷.

Духovenство єпархій турбувалося про подальше матеріальне становище випускниць духовних жіночих училищ – після закінчення навчання вони одержували необхідний одяг та взуття. Наприклад, у Волинському жіночому училищі духовного відомства в найкращі у фінансовому відношенні роки кожна випускниця одержувала осіннє пальто, три сукні, капелюшок, парасольку, рукавички, дві пари черевичок, півдюжини звичайних і нічних сорочок, носовичків, панчіх, спідниць та нічних чепчиків. Ця допомога видавалася за рахунок заощаджених коштів, які надавалися на утримання училища²⁸. Водночас і протягом навчання всіх учениць намагалися одягти однаково, намагаючись зменшити моральну шкоду, яку завдавали дівчатам відмінності в одязі, що впливали з матеріальної нерівності їх сімей²⁹.

Випускниці єпархіальних жіночих училищ отримували звання домашніх вчительок. З 70-х років таке звання отримували й випускниці жіночих училищ духовного відомства, а після 1884 року, коли початкова народна освіта остаточно стала прерогативою духовенства, основним завданням жіночих духовних училищ обох типів стала підготовка вчительок для церковно-парафіяльних та інших народних шкіл. Проте, як показав час, випускниці жіночих духовних навчальних закладів не дуже хотіли працювати у початкових народних школах. Більш за все це відбувалося через низький рівень вчительських окладів у подібних школах³⁰.

У багатьох училищах через постійне зростання кількості абітурієнтів, відкривалися паралельні відділення. В 1904/05 навч. році такі відділення було започатковано майже в усіх училищах³¹. А в Київському жіночому училищі духовного відомства таке паралельне відділення, відкрите у 1882 році, згодом (з 1886 р.), після спорудження для нього спеціального будинку, перетворилося на II-е Київське жіноче училище духовного відомства, яке теж фінансувалося єпархіальним духовенством. Створення другого училища дало змогу духовенству Київської єпархії збільшити прийом приблизно ще на 150 чоловік. Подібне сталося і в Чернігівському єпархіальному жіночому училищі³².

Основними предметами навчання в училищах були такі: Закон Божий, тобто катехізис, Св. Історія Старого і Нового Завіту та тлумачення богослужіння; читання і письмо російською і слов'янською мовами; чистописання; усне розв'язання арифметичних вправ, користування рахівницею; російська граматики, складання невеликих творчих робіт у вигляді оповідання, листів, коротких роздумів; слов'янська граматики; російська історія та загальна скорочена географія; церковний спів; рукоділля, пошиття церковних риз та іншого вбрання, виховання практичних навичок у домашньому господарстві³³. Крім того, необов'язковим чином надавалися знання музики й нових мов, частіше французької. В подальшому жіночі духовні училища поступово змінювали свої програми відповідно до вимог часу.

На перших порах порядку проведення окремих занять навчального курсу та нормальної програми викладання не існувало. Започатковуючи перші жіночі духовні училища, центральне духовне управління та єпархіальне керівництво не наважилося визначити для них нескладну і єдину програму, бо фактично не уявляло, собі, в який спосіб можна і належить навчати дівчат. Через те безпосередньому керівництву училищ дозволялося, спираючись на досвід, складати такі програми. Однак, слід зауважити, що прикладом в цьому питанні залишалося Царськосельське училище для дівчат духовного звання. З часом, предметів, які вивчалися, ставало більше. У 1868 р. після виходу Статуту єпархіальних жіночих училищ, з'явилася й навчальна програма, якої намагалися дотримуватися також жіночі училища духовного відомства. Наприкінці 60-х – початку 70-х років до курсу жіночих духовних училищ почали включати педагогіку. З 1880-х років створення показових народних шкіл для дівчаток при жіночих духовних навчальних закладах було визнане вищим духовним керівництвом за необхідне. Навчальний Комітет при Св. Синоді склав навіть Правила для таких шкіл, згідно з якими вона повинна була облаштовуватися на місцеві кошти на зразок церковно-парафіяльної школи. Щодо порядку та обсягу викладання, а також методики і засобів навчання вона повинна була керуватися затвердженими Св. Синодом правилами для однокласної церковно-парафіяльної школи. Така школа перебувала під наглядом начальниці училища і викладача педагогіки³⁴. Отож, у 1888/9 – 1889/90-х навч. роках показові народні школи відкрилися в усіх жіночих духовних навчальних закладах, учениці V–VII класів яких набували педагогічного досвіду. Вони щоденно знаходилися в школі не менше 2-х годин, були присутніми на уроках, а потім і проводили їх самостійно.

Поява таких шкіл, звичайно, явище прогресивне у духовно-навчальному житті,

однак і його не минули проблеми, пов'язані з низькою матеріальною спроможністю. В деяких училищах вона з'явилася завдяки спонсорській підтримці не байдужих до справи освіти осіб. Так, прихильник народної освіти Таврійської єпархії М. Уваров сприяв відкриттю на початку 1887 р. при Таврійському єпархіальному жіночому училищі показової початкової школи і взяв на себе платню постійної вчительки цієї школи розміром 360 крб. на рік; наприкінці року той же М. Уваров почав будівництво на власні кошти приміщення для школи³⁵. Проте, на жаль, такі благодійні особи зустрічалися вкрай рідко. Наприклад, на Волині такого благодійного ревнителя не знайшлося, і показова школа при Волинському жіночому училищі духовного відомства тривалий час перебувала у незручному приміщенні: вчителька жила у кімнаті при лікарні, а для класу була пристосована колишня двірницька. Вологе й тісне приміщення не сприяло успіху справи. В класі було парко і запилено; через постійну вологу і вчителька й учениці часто застуджувалися. Однак на такий жалюгідний стан школи в 1898 р. звернув увагу ревізор училища, член Навчального Комітету при Св. Синоді П.І.Нечаєв. В результаті внаслідок значної матеріальної допомоги Св. Синоду (2500 крб.) було придбано спеціальний будинок для показової школи при училищі, який мав дві великі та зручні класні кімнати, а також квартири для вчительки та законоучителя³⁶. Взагалі показові початкові школи при жіночих духовних навчальних закладах існували за рахунок Управління Св. Синоду. Це управління щороку видавало кожній школі по 500 крб. на зарплатню вчителіці, законовчителю і придбання необхідних навчальних посібників. Училище забезпечувало вчительку школи безкоштовним харчуванням та квартирою³⁷. В таких школах збиралася доволі велика кількість учнів з народу. Так, при Чернігівському єпархіальному жіночому училищі у показовій школі навчалася 42 дівчинки³⁸.

А з 1900-х років практично при усіх жіночих навчальних закладах було відкрито педагогічні (VII-і) класи. Це пояснювалося браком вчителів для народних шкіл, якими у той час особливо опікувалося духовенство. У 1909/10 навч. році згідно з Положення Св. Синоду про педагогічні класи у єпархіальних жіночих училищах, термін навчання в них збільшився на 2 роки та визначено чітку навчальну програму, в якій перевага надавалась педагогічним дисциплінам та вивченню методики викладання³⁹. З метою практичних занять з педагогіки для вихованок почали утворюватися при училищах показові народні школи.. Завдяки цим заходам рівень педагогічної підготовки майбутніх вчительок початкових народних шкіл помітно підвищився.

Крім того, у 1913 р. Уряд і Св. Синод визнавали доцільним викладання у жіночих духовних училищах курсу основ сільського господарства. При прийнятті такого рішення враховувалося те, що для випускниць училищ, більшість яких згодом ставали дружинами парафіяльних сільських священників, знання в галузі сільського господарства будуть дуже доречними. Забезпечення програмою та необхідним приладдям цього предмету взяло на себе Міністерство сільського господарства. Більше того, Міністерство, вочевидь розуміючи користь від такого почину, разом з єпархіальними жіночими училищами взяло на себе відповідальність за організацію та фінансування спеціальних сільськогосподарських курсів для вчительок церковно-парафіяльних шкіл⁴⁰.

Стосовно навчальних посібників, книг та інших допоміжних навчальних засобів жіночі духовні училища були не на висоті, особливо на початку свого існування. Звичайно ж, при училищах функціонували бібліотеки, однак через жалюгідний матеріальний стан, рівень їх був надто низьким⁴¹. Зазвичай бібліотеки поповнювалися завдяки різноманітним пожертвуванням. Через те їх змістовність і кількість фондів були жалюгідними. За винятком декількох класичних творів російської белетристики та двох-трьох серйозних праць з російської історії, більшість книжок були дитячими, причому невисокого гатунку. Майже не існувало посібників для вчителів і

книг для читання вихованок старших класів. З часом бібліотечні фонди поповнилися творами російських та іноземних письменників, історичними працями Соловйова, Костомарова та ін.; книгами з фізики, математики і теорії мовознавства. Передплачувалися також різноманітні наочні посібники: колекції малювання, географічні та історичні карти, церковні періодичні видання тощо⁴². Крім бібліотеки, в училищах існували також фізичні кабінети, купувалися різноманітні фізичні та хімічні приладдя, аби вихованки наочно і практично вивчали природничі науки.

Викладацький склад в жіночих духовних училищах був представлений, крім адміністрації, класними наставницями та власне викладачами. На посаду класних наставниць призначалися жінки духовного звання, що отримали достойну освіту у різноманітних пансіонах або, на крайній випадок, вдома. Вони виконували роль виховательок і за родом своєї діяльності були схожі на сучасних класних керівників, бо також переходили зі своїм класом у наступний аж до закінчення училища. Пізніше було впроваджено інститут помічниць класних виховательок. Звичайно, у матеріальному сенсі виховательки жіночих духовних училищ забезпечені були не достатньо: 180 крб. на рік за штатом єпархіальних жіночих училищ. На початок XX ст. ця платня в багатьох училищах становила вже від 200 до 300 крб.⁴³

Всі викладачі обов'язково мали вищу освіту. Крім того, у 1913 р. за ініціати-ви Св. Синоду було прийнято рішення про започаткування вищого жіночого богословського педагогічного училища з підготовки педагогічних кадрів для єпархіальних жіночих училищ⁴⁴. На жаль, знову ж таки через матеріальні нестатки, починаючи свою діяльність, училища не мали власних викладачів. Усі вони були сторонніми і сприймали роботу в училищі як додатковий заробіток. Заслугують справжнього захоплення перші вчителі жіночих духовних училищ, які працювали абсолютно безкоштовно. Згодом, коли деякі училища могли собі дозволити платити викладачам, ця плата була жалюгідною - від 8 до 42 крб. щомісячно⁴⁵. Через те і вище духовне керівництво і місцеве єпархіальне опікувалося підвищенням заробітку викладачів, а також наданням їм різноманітних державних і єпархіальних пільг⁴⁶. Зрештою зарплата викладачам підвищилася: класні наставниці одержували 200-300 крб. на рік; викладачі – від 250 до 300 крб. (залежно від кількості уроків); начальниця училища – 500-600 крб. на рік⁴⁷. Проте треба зауважити, що незважаючи на однаковий рівень освіти, встановлена плата все одно була нижчою, ніж в інших духовно-навчальних закладах (чоловічих училищах, семінаріях тощо). Через те неважко здогадатися, що викладачі йшли до жіночих навчальних закладів знехотя. На 1900-і роки більше половини педагогічного персоналу всіх жіночих духовних училищ становили штатні викладачі⁴⁸.

Нарешті ми дісталися одного з найскладніших і болючіших питань в галузі освіти взагалі і духовної зокрема – питання фінансування жіночих духовних училищ.

Як вже зазначалося, жіночі єпархіальні училища існували на кошти місцевого духовенства (єпархій, церков, монастирів тощо). Пошук таких коштів духовні консисторії доручили єпархіальним з'їздам духовенства на першому ж їх скликанні. Так, наприклад, проблема щодо відкриття та утримання II-го Київського училища для дівчат духовного звання стала темою для обговорення на I-му з'їзді депутатів від духовенства Київської єпархії, що відбувався у 1878 р.⁴⁹ Сума відрховувань від кожної єпархії на утримання училищ була різною у залежності від рівня матеріального забезпечення єпархіальних церков і монастирів та кількості вихованок. В середньому на одну ученицю, враховуючи кошти на її утримання, платню вчителям, оплату за приміщення, придбання навчальних посібників, витрачалось приблизно 185 крб. на рік⁵⁰.

Стосовно фінансування жіночих училищ духовного відомства, то, як вже зазначалося, воно відбувалося за рахунок духовно-навчального капіталу Св. Синоду. Від

початку свого існування і Волинське і Подільське училища отримували приблизно по 11 тис. крб.. щорічно. Спочатку такої суми було достатньо, навіть існували заощадження залишків, які використовувалися на потреби училища. Проте, з часом, коли училища почали розбудовуватись, комплектувати власний штат викладачів, поліпшувати якість навчальних посібників, бібліотек, збільшувати кількість казеннокоштных вихованок, такої суми виявилось замало. Безперечно, керівництво училищ зверталось до Св. Синоду з клопотанням щодо збільшення коштів, проте одержувало лише разову підтримку на безпосередні цілі: будівництво, збільшення казенних окладів тощо. І тому надзвичайно важливо відзначити, що у розв'язанні фінансових проблем училищ активну участь брало й духовенство єпархій.

Розглядаючи питання про матеріальне забезпечення жіночих духовних училищ, необхідно звернути увагу на участь у долі училищ чисельних меценатів, як духовного, так і світського походження. В архівних матеріалах, єпархіальних виданнях, у різноманітних звітах стосовно діяльності училищ часто зустрічаються згадки про подібні пожертвування⁵¹.

Майже при всіх духовних жіночих училищах на початку ХХ ст. існували різноманітні благодійні братства, товариства та інші організації, першочерговим завданням яких було надання допомоги найбільш вихованкам та випускницям своїх училищ. З листопада 1903 р. при І-ому училищі розпочало свою діяльність Братство в ім'я св. дружин Мироносиць, яке з першого ж року існування надало допомогу найнужденнішим вихованкам училища у розмірі 12009 крб. При II-ому Київському жіночому училищі духовного відомства діяло Товариство допомоги нужденним вихованкам, а також Товариство колишніх вихованок. Обидва Товариства здійснювали благодійну допомогу бідним ученицям: забезпечували їжею та житлом, а в разі необхідності й роботою тих, хто закінчив навчання; безкоштовно видавали книги і навчальні посібники, оплачували навчання найбільш вихованок тощо⁵².

Різнобічний аналіз діяльності жіночих духовних училищ наводить на висновок, що з бігом часу їх матеріальний стан та освітній рівень поліпшувалися. Однак на початок ХХ ст. ці училища все ж таки поступалися перед іншими жіночими навчальними закладами України, навчальна програма та матеріальний достаток яких більше відповідали вимогам нового часу. В першу чергу, це відчували викладачі й самі учениці. Так, наприклад, у звіті про діяльність Чернігівського єпархіального жіночого училища за 1904/05 навч. рік зазначалося, що “згубний дух часу став помітним у поведінці вихованок”, а в петиції, поданій київськими семінаристами до Св. Синоду, висловлювалася необхідність реформування жіночих єпархіальних училищ⁵³.

Відомо, що у 1905–1906 рр. в середовищі православного духовенства утвердилися наміри широкого реформування духовно-освітніх навчальних закладів. За пропозиціями з цього приводу Св. Синод звернувся до всіх Рад єпархіальних жіночих училищ. Їх відповіді виявилися однотайними щодо оцінки рівня тодішньої духовної освіти – він був низьким і вимагав піднесення на такий ступінь, аби зрівнятися у загальноосвітньому сенсі з усіма середньо-навчальними жіночими закладами, анітрохи не поступаючись перед ними та надаючи однакові з ними права. При цьому, звичайно, пропонувалося залишити обов'язковою релігійну спрямованість училищ⁵⁴.

Однак, докорінна реформа жіночих духовних навчальних закладів так і не відбулася, а високе духовне керівництво обмежилось лише деякими заходами: впровадженням нових навчальних предметів, частковим поліпшенням матеріального та соціального стану працівників, учениць тощо.

Отже, поява в 60-х роках ХІХ – на поч. ХХ ст. в Україні жіночих духовних училищ дала змогу дочкам духовенства отримати пристойну для їхнього звання освіту, що значно підвищило інтелектуальний рівень всього духовенства, бо, виконуючи

роль основи сім'ї, освічена жінка відповідно впливала на всіх членів своєї родини, це по-перше. По-друге, жіночі духовні училища давали змогу одержати освіту й дівчатам з бідних сімей, що значно допомагало їм у майбутньому знайти хорошу роботу. Поява жіночих духовних училищ була корисною також і для представників інших верств, адже навчання в них було значно дешевшим, ніж в інших середніх жіночих навчальних закладах. Слід зазначити, що навчальна програма жіночих духовних училищ час від часу доповнювалася новими предметами відповідно до тодішніх вимог. Ці новації давали можливість готувати кваліфікованих педагогів для народних шкіл усіх типів, а також освічених сільських “матушок”, які володіли початковими знаннями у галузі сільського господарства, медицини; високоосвічених дівчат, котрі вступали потім до вищих навчальних закладів імперії. Слід зазначити також що пересічне духовенство, будучи ініціатором появи таких училищ, постійно їх підтримувало: на перших порах безкоштовно працювало викладачами, повністю утримувало училища матеріально, проводило усілякі благодійні акції тощо. Високе духовне керівництво, в свою чергу, спрямовувало діяльність училищ, надаючи, особливо жіночим духовним училищам, фінансову підтримку. Водночас, не можна зневажати факти небалого ставлення певної частини духовенства до жіночих училищ, байдужість до їх життєдіяльності.

На початку XX ст. під впливом ліберально-демократичного руху виявилось багато вад у тогочасному суспільстві, у т.ч. в галузі організації жіночої освіти. Перш за все, це недостатнє фінансування, що стало причиною відмови багатьом бажаним одержати освіту, нестача власних приміщень і викладацьких кадрів; невідпрацьованість навчальних програм тощо. Проте ці недоліки на початку XX ст. не залишалися поза увагою Св. Синоду, який активно готувався до глобальних реформ у галузі духовної освіти, котрі до 1917 року так і не вдалося здійснити, перш за все, внаслідок війни, що розпочалася 1914 р.

Необхідно зазначити також, що, на думку представників тодішнього прогресивного духовенства, церковне середовище ще не до кінця усвідомило значення жінки у суспільстві і права її на повноцінну освіту зокрема. Серед більшості священнослужителів залишався патріархальний погляд на родину і суспільство, який не залишав жінці ніяких надій на будь-яку самореалізацію окрім сімейної діяльності чи материнства. Ці архаїчні погляди звичайно гальмували процес розвитку і подальшого вдосконалення духовної освіти жінок. Тому проблеми її на початку XX ст. порушувалися на сторінках церковної і світської прогресивної преси. Але докорінної реформи потребувала вся церковна система, тому тільки після її запровадження можна було б казати про виведення жіночої духовної освіти на більш високий рівень.

¹ Доброклонский А. Руководство по истории церкви, 1700–1890. – М., 1893. – Вып.4.

² ЦДІА України у м. Києві. – Ф.127. – Оп.998. – Спр.5. – Арк. 1–13в.

³ Там само. – Ф.127. – Оп.798. – Спр.207. – Арк. 1.

⁴ Об училищах девиц духовного звания. – Спб., 1866. – С.47–48.

⁵ ЦДІА України у м. Києві. – Ф.127. – Оп.1057. – Спр.206. – Арк. 1; Там само. – Оп.943. – Спр.789. – Арк. 2–4.

⁶ Об училищах девиц духовного звания. – Спб., 1866. – С.87–88.

⁷ Копецкий П. Историческая записка о состоянии I-го Киевского женского училища духовного ведомства (1861–1911 гг.). – К., 1911. – 255 с. – С.10.

- 8 ЦДІА України у м. Києві. – Ф.127. – Оп.676. – Спр.53. – Арк. 1–1зв., 3.
 9 Там само. – Оп.659. – Спр.522. – Арк.1зв.–2.
 10 Екатеринославские епархиальные ведомости. Отдел официальный. // 1874. // №10. – С.201.
 11 *Копецкий П.* Названа праця. – С.108.
 12 ЦДІА України у м. Києві. – Ф.707. – Оп.225. – Спр.11а. – Арк..19.
 13 ЦДІА України у м. Києві. – Ф.127. – Оп.998. – Спр.374. – Арк.7–7зв.
 14 *Фотинский О.А.* Волынское женское училище духовного ведомства за тридцать лет своего существования (1864 – 1894). – Почаев, 1894. – 62 с. – С.16.
 15 ЦДІА України у м. Києві. – Ф.127. – Оп.296. – Спр.27. – Арк.32–32зв.; Там само. – Ф.707. – Оп.227. – Спр.14. – Арк.265; Екатеринославские епархиальные ведомости. Отдел официальный. // 1874. // №1. – С.11; Там само. - №10. – С.201; Циркуляр по духовно-учебному ведомству. – 1907. – №23. – С.93–94; *Копецкий П.* Названа праця. – С.27, 90.
 16 *Фотинский О.А.* Названа праця. – С.46–47.
 17 Циркуляр по духовно-учебному ведомству. – 1907. – №23. – С.93–94.
 18 *Копецкий П.* Названа праця. – С.20; Екатеринославские епархиальные ведомости. Отдел официальный. // 1874. // №10. – С.201; Об училищах девиц духовного звания. – Спб., 1866. – С.87–88.
 19 ЦДІА України у м. Києві. – Ф.707. – Оп.225. – Спр.11а. – Арк.20–26.
 20 Там само. – Ф.127. – Оп.998. – Спр.374. – Арк.10–11; Извлечение из всеподданнейшего отчета обер-прокурора Св.Синода гр. Д.Толстого по ведомству православного исповедания за 1866 г. – Спб., 1867. – С.98; *Копецкий П.* Названа праця. – С.34; *Фотинский О.А.* – С.46.
 21 ЦДІА України у м. Києві. – Ф.127. – Оп.296. – Спр.27. – Арк.32–32зв.; Воскресная школа при Екатеринославской духовной семинарии в 1873 г. // Екатеринославские епархиальные ведомости. Неофиц. отдел. // 1874. // №6. – С.50.
 22 ЦДІА України у м. Києві. – Ф.127. – Оп.768. – Спр.456. – Арк.1–2, 4–7.
 23 Там само. – Ф.707. – Оп.225. – Спр.11а. – Арк.20–26.
 24 Циркуляр по духовно-учебному ведомству. – 1907. – №23. – С.90–91.
 25 Там само.
 26 ЦДІА України у м. Києві. – Ф.127. – Оп.876. – Спр.922. – Арк. 1; *Фотинский О.А.* Названа праця. – С.17; *Копецкий П.* Названа праця. – С.101–104.
 27 ЦДІА України у м. Києві. – Ф.707. – Оп.227. – Спр.14. – Арк.264–264зв.; *Копецкий П.* Названа праця. – С.35–36; *Фотинский О.А.* Названа праця. – С.27; Подольские епархиальные ведомости. Отдел официальный. // 1872. // №14. – С.343.
 28 *Фотинский О.А.* названа праця. – С.18.
 29 ЦДІА України у м. Києві. – Ф.127. – Оп.1006. – Спр.31. – Арк..1–3.
 30 Циркуляр министра народного просвещения к попечителям учебных округов от 24 июня 1884 г. – №10370. – Спб., 1884. – С.224–225.
 31 Циркуляр по духовно-учебному ведомству. – 1907. – №23. – С.90–91.
 32 Отчет о состоянии Черниговского епархиального женского училища за 1904/05 уч. г. в учебно-воспитательном отношении. – Чернигов, 1906. – С.9.
 33 ЦДІА України у м. Києві. – Ф.707. – Оп.225. – Спр.11а. – Арк..19.
 34 Там само. – Ф.127. – Оп.998. – Спр.365. – Арк.18–20; Церковно-приходская школа. – 1887. – Кн.3. – С.7–14.
 35 Всеподданнейший отчет обер-прокурора Св. Синода К.Победоносцева по ведомству православного вероисповедания за 1887 г. – Спб., 1889. – С.213.
 36 *Фотинский О.А.* – С.61–62.
 37 Отчет о состоянии I-го Киевского женского училища духовного ведомства за 1909/10 уч. г. – Киев, 1911. – С.53–56.
 38 Отчет о состоянии Черниговского епархиального женского училища за 1911/12 уч.г. – Чернигов, 1913. – С.25–28.
 39 Отчет о состоянии I-го Киевского женского училища духовного ведомства за 1909/10 уч. г. – Киев, 1911. – С.13–14.
 40 ЦДІА України у м. Києві. – Ф.127. – Оп.872. – Спр.98. – Арк.1–2.
 41 Екатеринославские епархиальные ведомости. Отдел официальный. // 1874. // №1. –

- С.12; *Фотинский О.А.* С.18; Вера и разум: Журнал богословско-философский / Харьков. духовная семинария. –Т.III: Листок для Харьковской епархии. – 1865. – С.214.
- ⁴² ЦДІА України у м. Києві. – Ф.127. – Оп.998. – Спр.374. Арк. 14 зв.; *Фотинский О.А.* С.55–56.
- ⁴³ Воскресная школа при Екатеринославской духовной семинарии в 1873 г. // Екатеринославские епархиальные ведомости. Неофиц. отдел. – 1874. – №6. – С.37–38; Отчет о состоянии Екатеринославского епархиального женского училища за 1894/05 уч.г. – Екатеринослав, 1896. – С.4–8.
- ⁴⁴ Вера и жизнь. – Отдел официальный. – Чернигов, 1913. – №21. – С.85–93.
- ⁴⁵ ЦДІА України у м. Києві. – Ф.127. – Оп.875. – Спр.1106. – Арк.4–5зв.
- ⁴⁶ Там само. – Ф.707. – Оп.227. – Спр.14. – Арк.246.
- ⁴⁷ *Копецкий П.* Названа праця. – С.101–104; Отчет о состоянии Екатеринославского епархиального женского училища за 1894/05 уч.г. – Екатеринослав, 1896. – С.4–8.
- ⁴⁸ Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО). – Ф.11 (Екатеринославское губернское правление). – Оп.1. – Спр.1181. – Арк.169зв.-170.
- ⁴⁹ ЦДІА України у м. Києві. – Ф.127. – Оп.768. – Спр.456. – Арк.8; Там само. – Оп.1057. – Спр.206. – Арк.1–3; Там само. – Оп.943. – Спр.789. – Арк. 2–4.
- ⁵⁰ Циркуляр по духовно-учебному ведомству. – 1907. – №23., 90–91.
- ⁵¹ ЦДІА України у м. Києві. – Ф.127. – Оп.998. – Спр.374. – Арк.22зв.–23; Там само. – Оп.943. – Спр.787. – Арк.1–2; Циркуляр по духовно-учебному ведомству. – 1907. – №23. – С.93–94.
- ⁵² Там само. – Ф.442. – Оп.636. – Спр.647. – Ч.VIII. – Арк.1141–1141зв.; Там само. – Оп.661. – Спр.273. – Арк.90; Отчет о состоянии I-го Киевского женского училища духовного ведомства за 1909/10 уч. г. – Киев, 1911. – С.32.
- ⁵³ ЦДІА України у м. Києві. – Ф.838. – Оп.5. – Спр.194. – Арк.1–2; Отчет о состоянии Черниговского епархиального женского училища за 1904/05 уч. г. в учебно-воспитательном отношении. – Чернигов, 1906. – С.17.
- ⁵⁴ Извлечение из представленных епархиальными преосвященными Св. Синоду соображений Советов епархиальных женских училищ по вопросу о желательных изменениях в этих училищах. – Спб., 1906. – С.1.